

Hannu Poutiainen

Viittaus ja hämmennys Huomioita dekonstruktivisesta kielikäsitelmästä

Dekonstruktion isänä tunnettu filosofi Jacques Derrida (1930–2004) kirjoittaa teoksessaan *Spectres de Marx*, että ajattelijan jättämä perintö perustuu ”*valikoivan uudelleenaffirmoinnin velvoitteeseen*” (Derrida 1993, 40). Derridalle filosofinen perintö ei ole vain jokin teoreettinen oppisisältö, joka olisi viestikapulan tavoin ojennettava sellaisenaan eteenpäin: se on kokonainen ajatusten ja ongelmien kompleksi, kummitteleva kysymys, joka kutsuu jälkipolvelta kriittistä ja omaehtoista vastausta.

Jos kilpailevat tulkinnat todistavat jostakin, niin siitä, ettei kutsuva ääni ole hukunut historian kohinaan. Tämä on totta myös Derridan oman perinnön suhteen. Seuraavassa haluankin esittää joitakin huomioita tietystä ongelmasta, joka on Derridaa koskevassa tutkimuksessa ja kirjoittelussa osoittautunut alituisen kiistelyn ja hämmennyksen aiheeksi: millainen onkaan dekonstruktivinen käsitys kielen ja maailman suhteesta? Kiintopisteenä käytän Joshua Katesin teosta *Fielding Derrida: Philosophy, Literary Criticism, History, and the Work of Deconstruction* (2008; viitteissä *FD*). Kates, joka tässä ja aiemmassa kirjassaan *Essential History* (2005) tarkastelee Derridan varhaisia tutkimuksia Edmund Husserlin fenomenologiasta, uhraa runsaasti tilaa kielifilosofisille ongelmille. Ensin vertaan Katesin tulkintoja Derrida-tutkimuksen päälinjoihin, sitten erittelen niitä tarkemmin sekä tarkastelen niiden mahdollisia ongelmakohtia.

Suomen Filosofisen Yhdistyksen vuosikirja *Ajatus* vuodelta 2007 sisältää kaksi yleisesitystä Derridan filosofiasta. Esitysten tekijöinä on kaksi Suomen eturivin Derrida-tutkijaa, Jari Kauppinen ja Marika Enwald. Tekstit perustuvat yhdistyksen kokouksessa pidettyihin esitelmiin, joiden työnjako oli Enwaldin (2007, 294) mukaan se, että Kauppinen puhui Derridasta yleisesti ja Enwald tarkemmin tämän kielikäsitelmän erityislaadusta. Työnjakoa voi kuitenkin katsoa niinkin, että se heijastelee kahta mahdollista tapaa lukea Derridaa: yhtäältä kielifilosofina, jolle merkityksen ja totuuden kysymykset ovat ensiarvoisen tärkeitä, toisaalta ajattelijana, jolle kieli on vain yksi teema muiden joukossa. (Vrt. Kates 2005, xv–xvi.) Kielifilosofian näkökulmasta joudutaan toistuvasti ottamaan kantaa väitteeseen, jonka mukaan Derrida redusoi todellisuuden tekstiin ja maailman kieleen. Laajempaan eksegeesiin keskittyvät tutkijat taas lukevat Derridaa uskollisesti ja affirmoivasti, jolloin kieltä koskeva kysymys ei nauti mitään perustavanlaatuaista etuoikeutta muihin teemoihin nähden.

Katesin tulkinta on tervetullut uutuus, sillä kriittisyydestään huolimatta siinä on

joitakin kummankin perspektiivin parhaista puolista. Kielilinjalta Kates poimii halun argumentointiin ja analyttiseen arviointiin, affirmoivan puolen kanssa hän jakaa herkkyyden Derridan tekstin vivahteille. Erityisen vahvasti nämä hyveet näkyvät *Fielding Derridan* ensimmäisessä pääluvussa ”Jacques Derrida’s Early Writings”, jota seuraavassa tarkastelen lähemmin.

Kates, kirjoitus ja ääretön totuus

Kates avaa teoksensa kritisoimalla vallitsevana pitämäänsä käsitystä, että dekonstrukttiivisen ajattelun perusjäsenyykset tulevat näkyviin jo Derridan vuonna 1962 kirjoittamassa johdannossa Husserlin *Geometrian alkuperään* (FD, 4). Johdannon seitsemännessä luvussa, joka käsittelee kirjoituksen ja ideaalisten (eli empiirisistä satunnaisuuksista puhdistettujen) objektien suhdetta, Derrida tekee kuuluisan siirron ja antaa kirjoitukselle niin sanotusti *transsendentaalisen* eli mahdollistavan aseman. ”[S]illoin kun totuutta ei voida sanoa ja kirjoittaa”, Derrida (2007, 100) kirjoittaa, ”totuus ei ole täysin objektiivinen ja ideaalinen, kaikkien saavutettavissa ja äärettömän pitkään voimassa.” Kates kuitenkin huomauttaa, että tutkijat ovat yleensä olleet liian hanakoita lukemaan tätä varhaista tutkimusta ikään kuin Derridan myöhemmät kehittelyt – sellaiset kuten *jälki, différence, farmakon ja täydennys* – olisivat siinä jo paikoillaan, vaikka Derridan näkemystä voidaan pitää vielä melko konservatiivisena. (FD, 35–36.)

Kritiikin myötä Kates tekee kaksi uutta oivallusta, joilla saattaa olla hyvinkin kauaskantoisia vaikutuksia. Ensimmäinen oivalluksista perustuu Husserlin ja varhaisen Derridan käsitykseen kirjoituksesta merkityksen ”henkisenä lihana” (*geistige Leiblichkeit*), jonka tehtävänä on säilyttää totuus kaikkien tietoisuuksien ulottuvilla. Transsendentaalisessa roolissaan kirjoitus on säilyvä todistus siitä, että jokin asia *tiedetään*. Kirjoitus ei ole jokin empiirinen merkkijoukko tai merkintätapa, joka altistaisi totuuden historiallisille satunnaisuuksille ja rappeutumisen vaaroille (Derrida 2007, 111). Edes tiedostavan subjektin kuolema ei tässä katsannossa koidu merkityksen kohtaloksi, vaan sekin saa ”transsendentaalisen merkityksen siitä, joka yhdistää sen *intentionaalisen oikeuden absoluuttiin* itse epäonnistumisensa hetkellä” (Derrida 2007, 98–99, kursivointi H. P.). Transsendentaalinen kirjoitus toisin sanoen takaa, että jopa kaiken tietoisuuden tuhouduttua merkityksellä itsellään on kyky tulla jonkin intention kohteeksi. Tätä Kates pitää varhaisen Derridan radikaaleimpana irtiottona Husserlista: toisin kuin Katesin kritisoimassa tulkinnassa ajatellaan, kieli, kirjoitus ja kuolema eivät altista transsendentaalia totuutta katoamisen tai relativisoitumisen vaaralle (FD, 54). Sen sijaan itse totuudesta uhkaa tulla äärettömästi täydentyvä kokonaisuus, joka on oman transsendentaalisen historiallisuutensa vuoksi myös avoin muutokselle, kumouksille ja kriiseille.

Ilmaisu, osoitus ja referenssi

Derridan käsitys äärettömästä objektiivisuudesta ei muutu vuoden 1967 *De la grammatologie*'ssa, koko lailla erilaisessa teoksessa, jossa se tulee ilmaistuksi miltei samoin sanoin (Derrida 1967a, 134). Tällä seikalla, jota Kates itse ei mainitse, voi myöhemmin olla suurikin merkitys hänen toisen oivalluksensa kannalta. Tämä koskee kielen ilmaisullista aspektia ja sen suhdetta viittauskohteen poissaoloon. Derrida (1967b, 108) tunnetusti katsoo, että ”sanon ’minä’ toiminnalle minun oma kuolemani on rakenteellinen välttämättömyys”: puhujan poissaolo on samanaikaisesti puheen ennakkoehto ja sen rakenteellinen rajoitus. Jotta lausumani sanat ”minä olen” merkitsisivät jotain, niiden täytyy olla vielä silloinkin ymmärrettävissä, kun olen jo kuollut. (FD, 64.) Totuuden hukkaaminen on siksi silkka empiirinen satunnaisuus, jolla ei ole merkitystä totuuden säilymisen kannalta: jos joku täysin tuntemattomaksi jäävä puhuja on sanonut ”minä olen”, voimme pelkästään tämän lausuman perusteella ymmärtää, että *joku tuntematon ’minä’* on kyennyt joskus sanomaan ”minä olen”. (Vrt. Kaarto 2008, 283.)

Tämä kehittely seuraa Katesin mukaan tiettyä kielifilosofista erottelua, joka lopulta tuottaa Derridallekin suuria vaikeuksia. Kates huomauttaa, että edellä esitellyssä mallissa Derrida käsittää kielen *ekspressiiviseksi*. Tämän husserlilaisen mallin mukaan kieli koostuu muodoista, joiden tehtävänä on välittää tietoa tietoisuudelle ja suoda tiedolle tietty ilmaisullinen sija. Kun Derrida sitten *La voix et le phénomène*'issa kyseenalaistaa sen erottelun, jonka Husserl on tehnyt ilmaisun (*Ausdruck, expression*) ja indikaation eli osoituksen (*Anzeichen, indice*) välillä, Kates katsoo tämän tapahtuvan nimenomaan ilmaisun ehdoilla. Ilmaisua viittaa asioihin, joita voidaan ajatella ilman että ne ilmaistaan, ja osoitus, oli se kielellinen tai ei-kielellinen, on vain epäsuora viittaus johonkin ilmaistavaan. Kates päätelee, että oleellimmat dekonstruktiiviset liikkeet tapahtuvat nimenomaan ilmaisevalla tasolla. Osoitus on osoitus siitä, että jokaista ilmausta kohden on olemassa jokin toinen ilmaus, joka tulee muuttamaan ensimmäisen ilmauksen merkitystä. (FD, 70.)

Kates ei tyydy tähän merkittävään oivallukseen, vaan hän huomauttaa kriittiseen sävyyn, että ilmaisua ja osoitusta dekonstruoidessaan Derrida joutuu itse asiassa vaikeuksiin. Sana ”minä”, jonka varaan suuri osa *La voix*'n argumenttia rakentuu, on nimittäin *indeksikaali*. Kuten ”tämä”, ”nyt”, ”tuolla” ja ”missä”, joiden ei ole määrä ilmaista mitään tiettyä merkitystä, ”minä” voi kulloinkin viitata vain tiettyyn referenttiin. Emme voi korvata sanaa ”minä” millään ideaalisella merkityksellä, mutta Kates on sitä mieltä, että Derridan käsitys osoituksesta ja ilmauksesta edellyttää juuri tällaista korvaamista. Niinpä hän toteaa, että Derrida ymmärtää osoituksen ja referenssin vain suhteessa subjektiiviseen sfääriin, josta käsin koko indikatiivinen taso näyttäytyy pelkkänä ”länäolon sivujokena” (FD, 69).

Fielding Derridan sivuilta hahmottuva Derrida ei siis ole mikään kieliskeptikko,

jonka mielestä merkitys on aina häilyvää ja totuus perimmältään epävarmaa, vaan päinvastoin hyvinkin vahvasti ymmärryksen ja tulkinnan arvoihin sitoutunut ajattelija. Teoksen versio Derridasta on pesunkestävä ekpressivisti, joka osoituksen ja ilmaisun hämääriä rajoja tutkaillessaankin palaa kielen tulkittavaan mieleen (*meaning*) sen maailmallisen referenssin (*reference*) kustannuksella (*FD*, 70). Erityisen kiinnostavaksi tämä tulkinta osoittautuu, jos sitä vertaa Tomi Kaarron pitkälti päinvastaiseen käsitykseen. Kaarron mukaan johonkin lausuttuun ilmaisuun voidaan viitata enää vain indikaatiivisesti (Kaarto 2006, 94–95). Kun jotain voidaan ilmaista, tuo ilmaus voidaan myös toistaa, jolloin jokaisesta ilmauksesta tulee omaa kontekstiaan koskeva osoitus. Siis merkki sellaisista yksittäisistä maailmallisista mahdollisuuksista kuten viittauskohteen muuttuminen, uuden tiedon kertyminen tai alkuperäisen puhujan kuolema. Tietty ilmaus on omassa ilmaistavuudessaan osoitus siitä, että joku muukin voi käyttää samoja sanoja ilmaistakseen totuuden, sekä siitä, että tämä totuus säilyy avoimena muillekin kuin ilmaisun hetkellä läsnäoleville viittauksille (ks. Kaarto 2008, 150–57). Kaarron tulkinta siis poikkeaa oleellisesti Katesin näkemyksistä – mikä ei tietenkään tarkoita, että vain toinen olisi oikeassa. Jos Derrida voi sanoa ilmaisusta ja ilmaistavasta asiasta, että niiden läsnäolo on enää vain ”*funktio* yleistetyssä *viittaamisen* rakenteessa” (Derrida 2003a, 270, kursivointi H.P.), Katesin ja Kaarron avulla voidaan tarkemmin kysyä, millä tavoin ”*funktio*” ja ”*viittaaminen*” suhteutuvatkaan läsnäolevaksi ymmärrettyyn ilmaisuun ja epätäydellisesti annettuun osoitukseen. Tässä on aineksia vieläkin pidemmälle kehiteltävään tulkintaan, jonka suuntaan voin nyt ainoastaan osoittaa. Kyse on objektiivisuuden arvosta, jota Derrida (1988, 136) on voimakkaasti painottanut, sekä osoituksen panoksesta objektiivisen tiedon muuttumiseen ja muodostumiseen. Panoksen merkittävyys näyttäisi vaikuttaneen jo Derridan vuonna 1959 esittämään Husserl-tulkintaan:

Nämä [äärettömän totuuden] murtumat [nykyisen tiedon läsnäolossa], jotka ovat samalla hetkellä paljastumisia (sekä kätkemisiä, sillä alkuperä häivyttää itsensä heti kun jokin uusi objektiivisuuden alue on paljastettu tai tuotettu), *aina antavat itsensä ilmi*, kuten Husserl on huomannut, ’hämennyksessä ja yön pimeydessä’. (Derrida 1967c, 248.)

Jos ristiriita on tiedollisen hämennyksen ja hämääryden merkki, on kenties aihetta toivoa, että jokin ”uusi objektiivisuuden alue” antaisi itsensä ilmi Kaarron ja Katesin eriävyyden myötä.

Mihin fiktio viittaa?

Edellä sanotulla on vaikutusta myös tiettyyn kirjallisuudentutkimusta koskevaan ehdotukseen, jonka Kates kirjassaan esittää. Katesin mukaan kirjallisuusteoriaa dominoiva käsitys kielestä ja merkityksestä on oleellisesti sama kuin Derridalla. Kyseessä on tuttu

tekstualistinen oppi, jonka mukaan kaunokirjallinen lausuma viittaa ensisijaisesti toisiin kaunokirjallisiin lausumiin, jolloin se, mitä yksittäisistä entiteeteistä ja asiainiloista ylipäätään voidaan sanoa, määrittyy tekstin sisäisistä rakenteista ja merkityssuhteista käsin. Käsitukseen kuuluu, että kaunokirjallisen tekstin tulkinnassa on huomio suunnattava tekstin *mieleen* eikä niinkään sen viittauskohteena olevan fiktiivisen maailman rakenteeseen (*FD*, 78–79). Näin väittäessään Kates kuitenkin sivuuttaa koko narratologisen perinteen, kuten myös sellaiset tuoreemmat näkökulmat kuten mahdollisten maailmojen teoria, joka on ammentanut runsaasti filosofisia rikkauksia niin kutsutusta kausaalista viittaamisen teoriasta. Katesin kuvaama malli, jossa fiktiivisen tekstin merkitys on täysin autonominen ja itseensä palautuva, muistuttaakin enemmän Hans-Georg Gadamerin hermeneutiikkaa kuin Derridaa, kuten vaikkapa tämä katkelma Gadamerin esseestä ”Teksti ja tulkinta” osoittaa:

Aiheuttaako [kirjallisuuden] suurempi merkitysriikkaus, että tekstin viestintäfunktio ja viittauskohde pannaan viralta ja siitä tulee kirjallisuuden teksti? Vai antaako vasta runouden tekstejä luonnehtiva todellisuussuhteen pois pyyhkiytyminen eli kielen ilmeneminen kielenä puheen tulla esiin koko rikkaudessaan?” (Gadamer 2004, 238.)

Sitä vastoin Derrida on todennut, ettei fiktio pane todellista viittauskohdetta viralta. Hänen mukaansa myös fiktiolla on referenssi, eikä ole sellaista kieltä, joka ei olisi jollakin tapaa referentiaalista (Derrida 2003b, 27). Tämän perusteella ei vielä voi väittää, että Derridan kielikäsitys olisi ensisijaisesti referentiaalinen. Sitähän ei Husserlinkaan käsitys ollut. Derridan huomautus kuitenkin antaa aihetta kysyä, pitääkö kirjallisuuden referentiaalisuus – ja referentiaalisuus yleensä – ymmärtää haasteeksi dekonstruktiviselle ajattelulle, kuten Kates tuntuu ehdottavan, vai voiko Derridan tuotannosta itsestään löytää kelvolliset välineet referenssin tarkasteluun. Sillä jos kirjallisuudella on oikeus sanoa kaikki, kuten Derrida on usein todennut, eikö sillä ole myös oikeus sanoa *kaikista maailmoista* kaikki – ja eikö dekonstruktioilla vuorostaan ole oikeus sanoa sanottavansa tästä oikeudesta?

Lähteet

(Derrida-viitteiden suomennokset H. P. paitsi 2003a ja 2007.)

DERRIDA, JACQUES 1967A: *De la grammatologie*. Paris: Minuit.

DERRIDA, JACQUES 1967B: *La voix et le phénomène. Introduction au le problème du signe dans la phénoménologie de Husserl*. Paris: Presses Universitaires de France.

DERRIDA, JACQUES 1967C: *L'Écriture et la différence*. Paris: Galilée.

DERRIDA, JACQUES 1988: *Limited Inc*. Transl. Samuel Weber & Jeffrey Mehlman. Evanston: Northwestern University Press.

DERRIDA, JACQUES 1993: *Spectres de Marx. L'état de la dette, le travail du deuil et la nouvelle Internationale*. Paris: Galilée.

DERRIDA, JACQUES 2003A: Différance. (La différence, 1967.) Suom. Hannu Sivenius. Teoksessa *Platonin apteekki ja muita kirjoituksia*. Toim. Teemu Ikonen & Janne Porttikivi. Helsinki: Gaudeamus. 246–273.

DERRIDA, JACQUES 2003B: Jacques Derrida: Following Theory. Teoksessa Payne & Schad: *Life After Theory*. London & New York: Continuum.

DERRIDA, JACQUES 2007: Johdanto. Teoksessa *Geometrian alkuperä*. Suom. Kaisa Heinlahti & Tuukka Perhoniemi. Tampere: Eurooppalaisen filosofian seura.

ENWALD, MARIKA 2007: Derridan filosofian merkityksestä – etiikka, politiikka ja kielifilosofia. –*Ajatus 64*. Suomen Filosofisen Yhdistyksen vuosikirja 2007, 291–306.

GADAMER, HANS-GEORG 2004: Teksti ja tulkinta. (Text und Interpretation, 1983.) Suom. Ismo Nikander. Teoksessa *Hermeneutiikka. Ymmärtäminen tieteissä ja filosofiassa*. Suom. ja toim. Ismo Nikander. Tampere: Vastapaino.

KAARTO, TOMI 2006: Derrida ja tekijän intentio. Toisto, konteksti ja Kafkan laki. Teoksessa *Tekijyyden tekstit*. Toim. Kaisa Kurikka ja Veli-Matti Pynttari. Helsinki: SKS.

KAARTO, TOMI 2008: *Jacques Derrida and the Question of Interpretation. The Phenomenological Reduction, The Intention of the Author, and Kafka's Law*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.

KATES, JOSHUA 2005: *Essential History: Jacques Derrida and the Development of Deconstruction*. Evanston: Northwestern University Press.

KATES, JOSHUA 2008: *Fielding Derrida. Philosophy, Literary Criticism, History, and the Work of Deconstruction*. New York: Fordham University Press.

KAUPPINEN, JARI 2007: Derridan filosofinen merkitys. Etiikka, politiikka ja kielifilosofia. –*Ajatus 64*. Suomen Filosofisen Yhdistyksen vuosikirja 2007, 283–290.